

KUMAN/KIPÇAKLARDA ZANAAT VE KONAR-GÖÇERLİK İLİŞKİSİ

Ashı ÇANDARLI ŞAHİN*

ÖZ

Konar-göçer bir Türk boyu olan Kuman/Kıpçaklar İrtiş'ten Tuna'ya kadar uzanan devasa bir coğrafi alanda varlık göstermiş, gündelik yaşam içerisinde sahip oldukları çeşitli yetenekleri ile Türk kültür hayatında derin izler bırakmışlardır. Toplum yapısı incelendiğinde, hayvancılığın yanı sıra çeşitli mesleklerle de uğraşıldığı görülmekte, emek ve beceriye dayanan üretim faaliyetleri konusunda öne çıkan bir zanaatkar grubun varlığı dikkat çekmektedir. Bu çalışma, Kuman/Kıpçak toplumunda yer alan zanaatsal faaliyetlerden yola çıkarak insan emeğinin ürüne dönüşmesi sürecinde konar-göçer kültür özelliklerinin bu sürece ne şekilde dâhil olduğu sorusuna cevap aramaktadır. Çalışmanın odak noktası Kuman/Kıpçakların üretimsel faaliyetleri ve söz konusu faaliyetlerin toplumun yaşam biçimi olan konar-göçerlikle bağlantısıdır. Bu noktada berberlik gibi hizmete dayalı zanaatlar çalışma dışında tutulmuştur. Üretimi esas alan zanaat erbabının meşgul olduğu iş kolları, ürettikleri ürünler, kullandıkları malzeme ve yöntemler ele alınmış, üretimsel faaliyetler maddi kültür kalıntıları üzerinden açıklanmaya çalışılmış ve her bir faaliyet konar-göçer kültür ile ilişkilendirilmiştir. Kuman/Kıpçaklar konar-göçer yaşam kültürünün bir yansıması olarak tarihleri boyunca ellerindeki malzeme her neyse onu kendi yaşam tarzlarına uygun olarak işleyip bundan en yüksek faydayı sağlamayı bilmişlerdir. Üretim faaliyetleri konusunda da aynı yaklaşımın esas alındığı, konar-göçer yaşam tarzının imkânları ve gerekleri dâhilinde hareket edildiği saptanmıştır. Bu doğrultuda ana uğraşları hayvancılık olan Kuman/Kıpçaklarda üretime dayalı zanaatın, genel olarak hayvan ürünlerinin işlenmesi ve yaşanılan saha da fazlaca metal bulunması sebebiyle de metal işlemeciliği alanlarında yoğunlaştığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte taş yontma, ahşap ve kemik oyma önemlidir. **Anahtar Kelimeler:** kuman/kıpçak, konar-göçer, zanaat, ürün, maddi kültür

THE RELATION BETWEEN CRAFT AND NOMAD LIFE-STYLE IN CUMAN/KIPCHAKS

ABSTRACT

Kuman/Kipchaks, nomadic Turkish people, had a huge presence in the geographical area stretching from the Irtysh to the Danube, left deep traces in Turkish cultural life via a variety of skills that they had in everyday life. When the social structure is analyzed, as well as husbandry, various professions are also observed to be engaged, presence of prominent a group of craftsman on issue of production activities based on labor and skills draws attention. This article seeks to answer the question, in the process of transformation of human labor into production, in what ways features of nomadic culture involve in this process by looking at artisanal activity partaking in Kuman/Kipchak society. The focus of this study is productive activities of Kuman/Kipchaks and relationship of relevant activities with nomadism which is life-style of the

*Arş. Gör., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, aslicandarli@mu.edu.tr

society. At this point, crafts based on service such as barbering is excluded. Business lines that production-driven craftsman engaged in, productions they produced, methods and materials they used are discussed, productive activities is explained through the remains of material culture, and each activity has been associated with nomadic culture. It has benefited mainly from archaeological and linguistic data material, it was found to match with each other. Kuman/Kipchaks, as a reflection of nomadic culture of life, throughout history, whatever the materials in their hand, achieved to process them according to their own life-styles providing maximum benefits. It was found to be based on the same approach in the productive activities and to be acted within the possibilities and requirements of nomadic life-styles. In this context, it was determined that craft-based production was concentrated in the areas of processing of animal products among Kuman/Kipchaks in which the main occupation is husbandry and of metalworking due to overly existence of metal in the living field. In addition, stone dressing, wood and bone carving is important.

Keywords: cuman/kipchak, nomad, craftsmanship, product, material culture

Giriş

Araştırmanın konusu, Kuman/Kıpçak toplumunda zanaat erbabının ortaya koyduğu ürünler ve bunun toplumun yaşam biçimi olan konar-göçerlik ile ilişkisi meselesidir. Kuman/Kıpçaklar konar-göçer yaşam tarzını benimsemiş bir Türk boyudur. Zaman içinde onların bir kısmı yerleşik hayata geçiş yapmışsa da ana kitle konup göçme kültürünü muhafaza etmeyi sürdürmüştür. Bu noktada temel geçim kaynakları hayvancılık olan Kuman/Kıpçaklar mevsim değişikliklerine göre otlak ve sulak araziler arasında yer değiştirmişlerdir. Yolculukların hiçbir zaman gelişigüzel yapılmadığını, ilk adımdan varış noktasına kadar her bir detayın belli bir düzen dâhilinde gerçekleştiğini özellikle belirtmek gerekir. Sahip olunan bu hareketli yaşam tarzı gündelik hayatın her aşamasını doğrudan etkilemiştir. Barınaktan tutun da giyim kuşama, kap kacağa kadar akla gelebilecek her türlü günlük kullanım ihtiyacı pratiklik esası gözetilerek karşılanmıştır. Giysi yapılacaksa soğuktan koruyan, sürekli açık alanda gezmeye elverişli ve aynı zamanda hareket kabiliyetini sınırlandırmayan şekilde yapılmasına dikkat edilmiştir. Söz konusu olan bir barınaksa kolay kurulup sökülmesi ve dayanıklı olması öncelikli tercih olmuştur. Bu noktada boy mensuplarının çeşitli ihtiyaçlarına yönelik konularda büyük bir titizlikle çalışan zanaatkâr grubu toplum içinde büyük önem taşımıştır.

Tarihî süreç içinde toplumun her bir bireyi için hayati öneme sahip olan ve zanaatkârların maharetli ellerinden çıkarak hayat bulan birçok gündelik eşya yapılan arkeolojik kazılar aracılığı ile günümüze dek ulaşabilmiştir. XIX. yüzyıl sonlarından itibaren başlayan ve XX. yüzyılın ilk on yılında hız kazanan arkeolojik kazılar Kuman/Kıpçakların maddi kültürlerine dair önemli bilgiler ortaya konabilmesini mümkün kılmıştır. Arkeolojik kazılar sonucunda taş balballar, mabetler, mezarlar, Kuman/Kıpçak başbuğlarına ait silah ve giyim eşyaları ile kadınlara ait süs ve ev eşyaları gibi çok sayıda maddi kültür kalıntısına ulaşılmıştır.¹ Mezarlardan çıkan eyer takımı, üzenği, ok uçları, kılıç, bıçak ve çakmaktaşı gibi çeşitli eşyalar bir

¹ S. A. Pletneva, *Polovtsi, İzdatelstvo Lomonosov, Moskva, 2010, s. 7.*; Mualla Uydu Yücel, “Kuman-Kıpçaklarda Toplum ve Kültür Hayatı”, *Türkler*, C. III, Ankara, 2002, s.192.

yandan onların askeri yönleri hakkında fikir verirken bir yandan da zanaat konusundaki becerilerine dikkat çekmektedir.² Bu noktada arkeolojik veriler çalışma açısından son derece kıymetlidir. Günümüze ulaşan dilsel malzeme de arkeolojik materyallerle örtüşmekte, Kuman/Kıpçaklarda beceri ve ustalık isteyen çeşitli zanaatların başarı ile icra edildiğini göstermektedir. Nitekim kullanılan “osta”, “usta” kelimeleri bunun bir delilidir.³

Çalışmada emeğin ürüne dönüşmesi süreci değerlendirilmiş, kaynakların imkân verdiği ölçüde ürün türleri, kullanılan malzeme, uygulanan yöntem gibi hususlar ele alınmıştır. Kuman/Kıpçakların konar-göçer yaşam tarzının, zanaatsal faaliyetlere yön veren ana etken olduğu gözlemlenmiştir. Hayvancılık, üretim sürecinin temel şekillendiricisi olarak tespit edilmiştir. Üretilen ürünlerin her birinin sürekli hareket halinde olmaya, doğa ile iç içe bulunmaya uygun olarak tasarlandığı saptanmıştır. Pratikliğin esas alındığı üretim sürecinde görsellikten de ödün verilmemeye çalışılması dikkat çekicidir. Zanaat erbabı çok çeşitli alanlarda faaliyet göstermiş ve her bir zanaat dalı kendi içinde farklı kollara ayrılmış, çeşitli uzmanlık alanları oluşturmuştur.

Dericilik

Temel geçim kaynakları hayvancılık olan toplumlarda zanaatsal faaliyetlerin de öncelikli olarak bu doğrultuda bir gelişim göstermesi hiç şaşırtıcı değildir. Bu noktada hayvanların sadece eti ve sütü değil aynı zamanda derisi ve yünü de günlük yaşama büyük katkı sağlamıştır. Tabaklama işlemine tabi tutulan deri, Kuman/Kıpçak toplumunda oldukça yaygın bir kullanım alanına sahiptir. Konar-göçer yaşamın vazgeçilmez unsurları olan pantolon, çizme, kemer, başlık gibi giyim eşyası yapımında; zırh, eyer, koşum takımı, ok kılıfı gibi malzemelerin üretiminde; süt, ayran, kıymız gibi içeceklerin konulduğu kaplarda hep deri kullanılmıştır.⁴ Bu noktada ana malzemesi deri olan birçok zanaatın varlığı söz konusudur.

“Etikçi” adı verilen çizmeciler yumuşak deriden konçlu çizmeler üretmişlerdir. Kemer ustaları, sadece bir aksesuar olmanın çok ötesinde bir işlevsellik sergileyen ve “hayış” adı verilen deri kemerler hazırlamışlardır ki, bunlar bıçak, çakmak, tarak, ayna, silah gibi günlük kullanım eşyalarını taşıma görevi görmüştür.⁵ Diğer tüm konar-göçer Türk toplumlarında olduğu gibi Kuman/Kıpçaklarda da at hayati bir değere sahiptir. Askeri önemi bir yana etinden sütünden faydalanılmış; taşıma ve yük hayvanı olarak kullanılmıştır. Kafatası ve tırnağının koruyucu özelliği olduğuna inanılmış, toplum içindeki sosyal mevki göstermenin vasıtalarından biri olarak görülmüştür.⁶ Gündelik yaşamın birçok kademesinde bu şekilde farklı yönleri ile yer alan at için gerekli olan teçhizatı üreten

² G. A. Federov- Davidov, *Koçevniki Vostoçnoy Evropi X-XIV vekah*, İzdatelstvo Moskovskogo Universiteta, Moskova, 1966, s. 5.

³ K. Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, (Çev. Kemal Aytaç), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992, s. 148, 207.

⁴ Ali Açık, *XI. Asırda Orta Asya Türk Boylarında Sosyal Hayat İçinde Meslek ve Sanatlar*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1990, s. 31.

⁵ Grönbech, *a.g.e.*, s. 64, 70, 76; Z. V. Dode, *Srednevekovny Kostum*, İzdatelskaya Firma “Vostoçnaya Literatura” Ran, Moskova, 2001, s. 53.

⁶ S. M. Ahincanov, *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, (Çev. Kürşat Yıldırım), Selenge Yayınları, İstanbul, 2009, s. 244.

bir zanaat erbabı da boy mensupları arasında mevcut durumdadır. Örneğin ön ve arka kemer detayları bulunan eyerler “eyerçi” tarafından üretilmiştir. “Yügeneri” gem, yular, başlık gibi takımları yapan gemcidir.⁷

Ayakkabı, pantolon, kemer ya da yular... Üretilen eşya ne olursa olsun deri işi ile uğraşanların en sık kullandığı alet, hiç kuşkusuz deri dikmeye yarayan “biz” olmuştur.⁸

Kumaş Dokumacılığı

Konar-göçerlerin ana geçim kaynakları olan hayvancılıkla doğrudan ilişkili olarak gelişen bir diğeri zanaat türü dokumacılıktır ve bu, arka planında farklı aşamaları olan zahmetli bir iş koludur. Zira yünün kırılması ile başlayan süreç; yıkandıktan sonra havalandırılıp didilmesi, eğilmesi, yumak yapılması ve dokuma tezgâhına gelerek dokunması şeklinde bir seyir izlemektedir⁹. Kuman/Kıpçaklarda el dokumacısına “cuhalak” adı verilmiş, “çekmençi” kumaş dokuyucusu anlamına gelmiştir. Çuhalak ve çekmençiler yün, keçe, kürk, pamuklu, kadife, keten ve ipek olmak üzere her biri farklı amaçlara hitap eden birçok türde kumaş üretmişlerdir. Dokuma kumaşlar sadece kıyafet yapımında değil aynı zamanda örtü, çarşaf, kundak, kılıf, kese gibi eşyaların üretilmesinde de kullanılmıştır.¹⁰

Terzilik

Kumaş dokumacılığı ile yakından ilgili olan, dokunan kumaşları kullanılabilir ürüne dönüştüren diğeri bir zanaat terzilikidir. Bu zanaat erbabı, Kuman/Kıpçakların konar-göçer yaşam tarzlarına uygun olacak şekilde deriden yapılmış pantolonlar dikmişlerdir. Bu pantolonlar hareket kabiliyetini sınırlandırmayacak şekilde şalvar tipinde ya da tam tersi bir çorap hissini uyandıracak kadar dardır.¹¹Zira at üzerinde geçen bir yaşam söz konusudur. Çoğunlukla açık alanda dolaşmaktadır. Göç yollarında ya da herhangi bir mücadele sırasında giyilen kıyafetin, kişiyi engelleyici özellik taşıması son derece önemlidir. Toplumun hem erkek hem de kadın üyeleri tarafından giyilen kaftanların çok çeşitli şekillere sahip yakaları, yırtmaçlı ya da yırtmaçsız olarak tasarlanan etekleri, yaka, kol ve etek kısımlarındaki sırma şeritleri¹² incelendiğinde terzilerin, işinin ehli kişiler olduğu açıkça görülmektedir. Kaftanların etekleri ata binmeye uygun şekilde aşağıya doğru açılır vaziyettedir; kurdeleleri çoğu zaman bitki ve hayvan motifleri ile bezenmiştir ki, bu literatüre “hayvan üslubu” ve “bitki üslubu” şeklinde geçen geleneksel uygulamanın bir sonucudur. İpek veya keten kumaştan dikilmiş olan gömlekler de yine farklı motiflerle süslenebilmiştir.¹³Ürün ortaya koyma esasına dayalı zanaatlarla meşgul olan zanaatkârlar, hizmet üreten berberlerin

⁷ Grönbech, a.g.e., s. 72, 91, 236.

⁸ Grönbech, a.g.e., s. 35.

⁹ Reşat Genç, *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1997, s. 372-374.

¹⁰ Grönbech, a.g.e., s. 46, 49, 12, 48, 53, 217.

¹¹ Z. V. Dode, a.g.e., s. 53.

¹² Z.V. Dode, a. g.e., s. 52.

¹³ S. A. Pletneva, *Polovetskie Kamenni İzveyaniya*. SAİ, E 4-2, Moskova, 1974, s. 34, 49, 51-52.

ya da hamalların aksine, ürettikleri malzemelerin cezbedici özellikler taşımasına son derece önem vermiştir.¹⁴

Pantolonun dar ya da şalvar tipinde, kaftanın altları açılır biçimde olması gibi giysi detayları, terzilerin toplumun ihtiyaçları doğrultusunda ürünler hazırladığını göstermekte; süslemeler ise giysilerin tasarımında rahatlık ve işlevsellik kadar görsellik ve şıklığın da ön planda olduğuna işaret etmektedir. Kuman/Kıpçaklar bugünkü kullanıma yakın bir söyleyişle terziye “derzi” demişlerdir. İğne, çuvaldız, iplik ve yüksük terzilerin yardımcı malzemeleridir.¹⁵Kuman/Kıpçak kurganlarından çok sayıda makasın yanı sıra içinde iğne kalıntıları bulunan kemik iğnelikler de çıkarılmıştır.¹⁶

Keçecilik ve Halıcılık

Türk halklarının en büyük hünelerinden biri sayılan keçe, yünün ayakla tepilmesi ve iyice sıkıştırılması sonucunda oluşmaktadır.¹⁷ Yakûbî, Türklerin keçe üretimini en iyi bilen halk olduğunu belirtmiştir.¹⁸XI. yüzyılda keçeler, düz olabildiği gibi nakışlı ya da renkli şekilde de üretilebilmiştir.¹⁹Başta çadır olmak üzere yaygı, örtü, başlık, çarık gibi ürünlerin vazgeçilmez malzemesi olan keçe, yönetsel uygulamalar içinde de kendine bir yer edinmiştir. Nitekim Türk tahta çıkma törenleri hakanın bir keçe örtüye sarılması ile başlamaktadır.²⁰

Halıcılık ise dokumanın yanı sıra boya bilgisini de gerektiren bir zanaat olarak dikkat çekmiştir.²¹Nitekim iplerin boyanması son derece önemli bir ayrıntıdır ki, bu iş için bitki ve böceklerden sağlanan doğal boyalar kullanılmıştır. Türk halı zanaatının “Pazırık Halısı” ile başlayan yolculuğu, çağlar boyu devam etmiş ve halı dokumacılığı da tıpkı diğer zanaatlar gibi konar-göçerlerin yaşam tarzı ile yakından alakalı olarak gelişmiştir. Zira ev olarak kullanılan çadırdaki halılar, yaygılar ve keçe örtüler çok yoğun yer tutmuştur. Kişilerin maddi gücüyle doğru orantılı olarak her yeri kaplayan halılar en önce gelen ihtiyaçlardan biri olmanın yanı sıra konar-göçer yaşamın başlıca lüksü ve süsü durumundadır. Kuman/Kıpçaklar halı için “kali” ya da “hali” kelimelerini kullanmışlar ve kendi ihtiyaçlarına göre değişen büyüklükte halılar dokumuşlardır.²² Kolay taşınır bir malzeme olması, göçler sırasında halıların bir konaktan diğerine rahatlıkla taşınabilmesini sağlamıştır. Halı dokuma tekniği ile üretilen heybelerin de günlük yaşam içindeki önemi yadsınmaz.

¹⁴ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Zanaatkarları*, (Çev. Zülal Kılıç), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 27-28.

¹⁵ Grönbech, *a.g.e.*, s. 53, 58, 83, 149, 213.

¹⁶ E. A., Simonoviç, “Pogrobeniya X-XII vv. Kamenskogo Mogilnika”, *Kratkie Soobşeniya İnstitutu İstorii Materialnoy Kulturi* 65, 1956, s. 100.

¹⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, C. II, (Terc. Besim Atalay), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 100.

¹⁸ Ramazan, Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2001, s. 189.

¹⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, C. I, (Terc. Besim Atalay), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 316,490.

²⁰ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş* III, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları (2. Baskı), Ankara, 1985a, s. 83.; Carter V. Findley, *Dünya Tarihinde Türkler*, (Çev. Ayşen Anadol), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 57, 110.

²¹ Ögel, *a.g.e.*, s. 143.; A. Açıkel, *a.g.e.*, s. 38.

²² Grönbech, *a.g.e.*, s. 87.

Dokumacılık içinde ele alabileceğimiz bir diğer zanaat hasır örme ustalığıdır. Kamişlar, konar-göçer yaşamın işlevsel gündelik eşyalarından olan sepet ve yaygı yapımında kullanılmış, hasır şeklinde örülmüştür.²³ Özellikle seçilen pamuk ipler, dokunan hasırın sağlam olmasına hizmet etmiştir.²⁴

Metal İşlemeciliği

Türkler en eski devirlerden itibaren demir başta olmak üzere altın, gümüş, bakır gibi çeşitli metallerin işlemeciliği konusundaki ustalıkları ile öne çıkmış bir millettir. Yurt tutulan sahalarda maden yataklarının yoğun olarak bulunması, bunların işlenmesini gündeme getirmiş ve günlük ihtiyaçların karşılanmasına yönelik bir üretim alanı ortaya çıkmıştır.²⁵ Ordu millet anlayışının bir gereği olarak başta silah yapımı olmak üzere günlük eşyalardan aksesuara kadar birçok farklı mecrada metal kullanımı görülmektedir. O kadar ki Türklerin geçim kaynakları arasında metal işlemeciliği belki de hayvancılığın hemen ardından ilk sırayı almıştır.²⁶ Bu durum Kuman/Kıpçaklar açısından da geçerliliğini korumuş ve onlar demir, bakır, bronz, tunç ve altın işçiliği konusunda oldukça ileri gitmişlerdir. Yapılan kazılarda ortaya çıkarılan arkeolojik malzeme, bunun açık kanıtıdır.

Demir ve benzeri metaller, mevcut madenlerin ocaklarda eritilmesi sureti ile elde edilmiştir. Kuman/Kıpçakların da yaşamış olduğu Kimek ülkesi demir ve altın yatakları bakımından oldukça zengindir. Merkezi Kazakistan ve Deşt-i Kıpçak'ın diğer bölgelerinde demir filizi yoğun olarak çıkarılmıştır. Gümüş ve bakır gibi metallerin de Kuman/Kıpçak sahasından ihraç edilen ürünler arasında yer aldığı bilinmektedir.²⁷ Metal işlemeciliği askeri malzemelerden kap kacağa, giyimden aksesuara kadar toplumun birçok ihtiyacına cevap veren bir üretim alanı olarak öne çıkmıştır. Kuman/Kıpçaklarda bazı zanaatların özellikle de demirciliğin babadan oğula geçen bir süreklilik içinde olması muhtemeldir.²⁸

Metal işleri ile uğraşanlar genel anlamda “temirçi”, “bağırçı” “altınçu” şeklinde adlandırılrsa da faaliyet alanları içinde uzmanlık konularına göre farklı kollara ayrılmışlardır.²⁹

Silah Üreticiliği

Kuman/Kıpçaklar diğer tüm konar-göçer Türk boylarında görüldüğü üzere ordu millet anlayışına sahip olan asker bir millettir. Söz konusu askeri faaliyetlerin etkin bir şekilde gerçekleştirilmesi, elbette farklı hususların işlevsel olarak kullanılabilirliği ile yakından ilişkilidir. Bu noktada metal işlemeciliği belki de en yaygın olarak ok, yay, kılıç, mızrak gibi askeri silahlar alanında kullanılmıştır. Tek işi kılıç yapmak olan kılıç ustaları, “ohçı” adı verilen ok ustaları ve “yakçı” denilen

²³Grönbech, *a.g.e.*, s. 76, 88.

²⁴Genç, *a.g.e.*, s. 377.

²⁵İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ötügen Yayınları, İstanbul, 2010, s. 307.

²⁶Abdülkadir İnan, "Türklerde Demircilik Sanatı", *Makaleler ve İncelemeler II*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998 s. 229.

²⁷Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 106, 108.; S. M. Ahincanov, *a.g.e.*, s. 251.; Mustafa Safran, *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lügâtlara Göre Kuman/Kıpçaklar'da Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1993, s. 154.

²⁸Ahincanov, *a.g.e.*, s. 252.

²⁹Grönbech, *a.g.e.*, s. 7, 20, 182.

yay ustaları oldukça yoğun şekilde çalışmıştır.³⁰ Askerî silahların her birinin farklı ustalar tarafından yapılıyor olması, konuya verilen kıymeti göstermesi açısından önemlidir. Seferler sırasında söz konusu zanaat erbabı da malzemeleri ile birlikte hazır bulunmuş olmalıdır.³¹ Çeşitli silahlar ve zengin at koşumları Kuman/Kıpçak mezarlarının tipik malzemeleridir.³² Yazılı kaynaklar ve arkeolojik veriler incelendiğinde askeri malzemeyi üreten ustaların yetenek ve becerilerini kullanarak; taşınması kolay, giymesi rahat ve savunma açısından koruyucu özelliklere sahip ürünler ortaya koydukları rahatlıkla söylenebilmektedir.

Kuman/Kıpçak kurganlarından çıkarılan çok sayıda bıçak “bıçakçı” şeklinde adlandırılan bıçak ustalarının ellerinden çıkmıştır.³³ Yine terziler tarafından yardımcı malzeme olarak faydalandığı ya da hayvanların yünü kırkımda kullanıldığı düşünülen makaslara da mezarlarda oldukça sık rastlanmıştır.³⁴ Bunca bıçak ve makas “çıgırkçı” adı verilen bileyciler tarafından bileği taşı kullanılarak keskin hale getirilmiştir.³⁵

Kuyumculuk ve Aksesuar Ustalığı

Metal işlemeciliğinin etkin olduğu bir diğer alan aslında kuyumculuk olarak da değerlendirebileceğimiz takı ve aksesuar alanıdır. Nitekim kadın ve erkek giysileri çoğu zaman metal unsurların yoğun olarak kullanıldığı aksesuarlar yardımıyla tamamlanmıştır. Yalnız kadınların değil aynı zamanda erkeklerin de kullandığı küpeler, Kuman/Kıpçaklarda daha çok gümüşten yapılmıştır.³⁶ Ancak kurganlardan çıkarılan malzemeler arasında tunç küpelere, cam, altın ve gümüş kaplama boncuklara da sıkça rastlanmıştır.³⁷ Kuman/Kıpçak kadınları arasında kolye ve gerdanlık kullanımı da oldukça yaygındır.

Tıpkı günümüzde olduğu gibi “yüzük” olarak ifade edilen ve bunun yanı sıra “halka” da denilen³⁸ yüzük imalinde daha çok bronz ve gümüş kullanımı tercih edilmiştir. Farklı türleri bulunan bileklikler içinde en çok tercih edilenler burmalı tunç bilezikler olmuştur.³⁹

“Börçü” adı verilen şapkacılar şapka, başlık, börk gibi aksesuarların süslenmesinde farklı metalleri kullanmışlardır. Saçları süsleyen tokalar tunç ve demirden üretilmiştir. Deri kemerler, gümüş veya bronzdan yapılmış tokalar aracılığı ile hem görsel hem de işlevsel bir özellik kazanmıştır.⁴⁰

³⁰ Grönbech, *a.g.e.*, s. 102, 143, 215.

³¹ Faroqhi, *a.g.e.*, s. 88-89.

³² Ahincanov, *a.g.e.*, s. 251.

³³ Grönbech, *a.g.e.*, s. 31.

³⁴ Simonoviç, *a.g.m.*, s. 100.

³⁵ Grönbech, *a.g.e.*, s. 32, 49.

³⁶ B. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. V, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985b, s. 243.; Pletneva, *Polovtsı*, s. 135.

³⁷ T. N. Nikolskaya, “Kurganı Verhney Volgi X-XIII vv.”, *Kratkie Soobşeniya İnstituta İstori Materialnoy Kulturi XXIII*: 102-104, 1948, s. 102; E. A. Simonoviç, *gös. yer.*

³⁸ Grönbech, *a.g.e.*, s. 74.

³⁹ Federov- Davidov, *a.g.e.*, s. 41.

⁴⁰ Grönbech, *a.g.e.*, s. 40, 28, 76, 191.; T. M. Potemkina, “İerarhiya Polovetskoy Znati (Po Pogrebeniyam so Statusnimi Predmetami)”, *Stepi Evropı v Epohu Srednevekoviya* 10. Donetsk-Donnu: (Yy): 7-36, 2012, s. 291.

Türk halklarında “Targakçı” denilen tarak yapımcılarının da kimi zaman metal malzeme kullandıkları arkeolojik kazılarda bulunan altın ve tunç gibi metallerden üretilmiş tarakların varlığından bilinmektedir.⁴¹

“Yağlı” denilen düğmeci ve ilikçiler tarafından üretilen düğmelerde kemik dışında altın, gümüş, tunç gibi çeşitli malzemeler kullanılmıştır.⁴²

Kap-Kacak Ustalığı

Arkeolojik kazılar Kuman/Kıpçakların kap kakac yapımında ileri gittiğini ortaya koymaktadır ve metal malzeme bu konuda da önemli bir yere sahiptir. Örneğin tabaklar ahşaptan yapılmış olsa dahi onların kenarları gümüşten oluşmuş, bardaklar da yine gümüşten üretilmiştir. Kurganlardan çıkarılan kazanlar malzeme açısından bakır, tunç, gümüş şeklinde bir çeşitlilik arz ederken değişen büyüklükte ve kulplu ya da kulpsuz olarak tasarlanmıştır.⁴³

Tüm bu eşyalar dışında anahtar, kilit, çivi, balta, çekiç, testere, kerpeten, sacayak ve nal da Kuman/Kıpçaklar da metal kullanılarak yapılan ürünler arasında yerini almıştır.⁴⁴

Metalden yapılan kap kakakların yanı sıra toprak kapların da kullanımı söz konusudur. Kuman/Kıpçaklar çanak çömlek yapımı konusunda da bilgi sahibidir.⁴⁵

Değirmencilik

Kuman/Kıpçaklar gibi konar-göçer toplumlar ağırlıklı olarak et ve et ürünleri tüketmiştir. Ancak tarımsal faaliyetlerin sınırlı da olsa yapıldığı ya da tarım ürünlerinin ticari ilişkiler vasıtası ile elde edildiği bilinmektedir. Kuman/Kıpçaklar bir süre zararlı olduğunu düşündükleri için ekmek yemeseler de zamanla bu besine alışmışlardır. Toplumda “teğirmençi”lerin varlığı ve “ekmekçi”lerin bulunması tahılların işlenip ürüne dönüştürüldüğünün göstergesidir. Değirmen taşlarında öğütülüp un haline getirilen tahıllar fırında ya da ocakta pişirilerek ekmek yapılmıştır.⁴⁶

Taş Yontma Ustalığı

Kuman/Kıpçakların, yaşadıkları farklı bölgelere diktikleri taş heykeller onların taş yontuculuğu konusunda ne kadar maharetli olduklarını gözler önüne sermektedir. Nitekim kadın ve erkek şeklinde tasvir edilen heykellerde yüz çizgileri, giyim kuşam unsurları ve günlük kullanım eşyaları gibi detaylar çok net şekilde gösterilmiştir. Kumtaşı, kireçtaşı, kuvarslı kaya ve granit gibi malzemelerden hazırlanan heykeller daha çok göç yolları üzerindeki geçiş noktalarına dikilmiştir.⁴⁷

⁴¹ Emel Esin, *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihî ve İslam'a Giriş*(Türk Kültürü El-Kitabı, II, Cild I/ b'den Ayrı Basım), Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1978, s. 14.

⁴²Grönbech, a.g.e., s. 216; Potemkina, a.g.m., s. 291.

⁴³Potemkina, a.g.m., s. 288, 290-291.

⁴⁴Grönbech, a.g.e., s. 1, 17, 31, 87, 99, 103, 136, 236.

⁴⁵Ahincanov, a.g.e., s. 251.

⁴⁶Akdes Nimet Kurat, *IV-XIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1972: 104; K. Grönbech, a.g.e., s. 60, 182; 142, 155.

⁴⁷S. A. Pletneva, *Polovetskie Kamennie İzvyaniya*; Erdoğan Altınkaynak, “Deşt-i Kıpçak Balbalları”, *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and Turkic Volume ¼ Summer 2008*, s. 107.; A. A. Çarikov, “O Lokalnih Osobennostyah Kamennih İzvyaniy Priirtışya”, *Sovetskaya Arheologiya* 2, 1979, s. 179.

Kemik Oyma Ustahğı

Kemik oyma ustalıkla icra edilen bir zanaat kolu olarak dikkat çekmektedir. Desenli kemik parçaları mezarlarda sık rastlanan bir malzemedir. Kimi zaman atın eyerini süsleyen bu parçalar kimi zaman düğme yapımında kullanılmıştır. Oklukların üzerinin kemikle kaplanması yaygın görülen bir uygulamadır.⁴⁸

Marangozluk

Kuman/Kıpçaklarda marangozluk ve ahşap oyuculuğı da başarı ile icra edilen zanaatlardandır. Gündelik yaşamda sık karşılaşılan eyer sehпасı, sandık, sandalye, tabut gibi malzemeler varlıklarını marangozlara borçludur. Yine çadır direkleri, ip eğirmek için kullanılan ve “kirman” denilen ahşap alet⁴⁹ ya da halı dokuma tezgâhları hep marangozların elinden çıkmıştır. Konaklama yerlerinin çevresine adeta duvarı andırırçasına dizip bir korunma ve savunma hattı oluşturdukları ağaçtan yapılmış arabaları, yurt direkleri, et tabakları, kâseler ya da yayıklar gibi kap kacakları marangozluk zanaatının gelişmişliğı hakkında fikir vermektedir.⁵⁰ Kuman/Kıpçak toplumunda taş heykellerin yanı sıra ahşap heykellere de rastlanmıştır. Özellikle Aşağı Don bölgesinde yoğun olarak bulunan ahşap heykellerin Kuman/Kıpçak toplumunun çok zengin olmayan kesimine ait olduğu düşünülmektedir.⁵¹

Kuman/Kıpçaklar arasında “skinçe” kelimesi marangoz veya marangoz mengenesi için kullanılmıştır. Marangozların belki de en sık kullandığı iki malzemenin biri marangoz rendesi diğeri testeredir. Tutkal da gerekli olan durumlarda tahtaların birbirine yapıştırılması işleminde kullanılmıştır.⁵²

Sonuç

Kuman/Kıpçaklar üretime dayalı el becerisi konusunda oldukça faaldir. Üretim faaliyetleri, konar-göçer yaşam biçimi ile doğrudan bağlantılıdır. Mevcut şartlar en iyi şekilde değerlendirilmiş ve sahip olunan imkânlardan mümkün olan en yüksek fayda sağlanmıştır.

Konar-göçer yaşam tarzının bir sonucu olarak hayvancılığa dayalı ürünlerin işlenmesi yoğun olarak görülmüştür. Bunun yanı sıra Deşt-i Kıpçak coğrafyasının zengin ve çeşitli maden kaynakları, onların metal işlemeciliğı konusunda da ustalaşmasını beraberinde getirmiştir. Diğerk Türk toplumlarında da görülen demircilik, dokumacılık, marangozluk gibi geleneksel zanaatların Kuman/Kıpçaklar tarafından benzer biçimde sürdürüldüğü görülmektedir.

Pantolondan kemere, eyerden heybeye, çadırdan halıya günlük kullanımda ihtiyaç duyabilecek her şey Kuman/Kıpçakların bizzat kendileri tarafından üretilmiştir. Yaşadıkları toplumun ihtiyaçlarını çok iyi bilen zanaatkârlar buna yönelik bir üretim anlayışı geliştirmişlerdir. Hareketli yaşam tarzına uygun olarak pratiklik ve kolay taşınırılık esas alınmış; göç etmeye, doğa ile ya da dış güçlerle

⁴⁸Simonoviç, *a.g.m.*, s.105

⁴⁹Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, s. 35.

⁵⁰Ahincanov, *a.g.e.*, s. 250.

⁵¹Pletneva, *Polovetskie Kamennie İzvayaniya*, s. 73; S. V. Gurkin, “Polovetskie Svyatilişa s Derevyannimi İzvayaniyami Na Hijnem Donu”, *Sovetskaya Arheologiya* 4, 1987, s. 100.

⁵²Grönbech, *a.g.e.*, s. 31,167, 207.; Safran, *a.g.e.*, s. 183.

mücadele etmeye elverişli ürünler ortaya konulmuştur. Bu noktada zanaat erbabının hayal gücü ve tasarım yetenekleri toplumun ihtiyacı, kişilerin talebi ve yaşam tarzının gerekleri ile birleştirilmiştir.

Üretilen silahlar Kuman/Kıpçakların askeri yeteneklerinin desteklenip perçinlenmesini sağlamıştır.

Giyim kuşam ve aksesuar malzemelerinin yoğun olarak üretilmesi ve çok fazla ayrıntıya sahip olması toplum üyelerinin dış görünümüne fazlasıyla önem verdiklerini göstermektedir. Zanaatkârlar kullandıkları malzeme, tasarladıkları model, işledikleri desenle toplumdaki statüler konusunda yoksullarla varlıklar arasındaki çizgiyi daha da kalınlaştırmıştır.

Kuman/Kıpçaklarda halıdan aynaya, kemer tokalarından kaftanlara kadar birçok farklı malzemenin hayvan ve bitki motifleri ile bezendiği görülmektedir. Özellikle iki hayvanın mücadele ettiği tasvirler keçe, deri, bronz ve ahşap malzeme üzerinde ustalıkla gösterilmiş, geleneksel hayvan üslubu başarı ile sürdürülmüştür.

Yazılı kaynaklar ve arkeolojik malzeme göstermiştir ki, zanaatsal faaliyetleri yönlendiren ve şekillendiren ana etken konar-göçer yaşam tarzıdır ve Kuman/Kıpçaklar üretime dayalı zanaatlar konusunda oldukça dinamik bir yapı içindedir.

KAYNAKÇA

- AÇIKEL, Ali, *XI. Asırda Orta Asya Türk Boylarında Sosyal Hayat İçinde Meslek ve Sanatlar*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1990.
- ALTINKAYNAK, Erdoğan, “Deşt-i Kıpçak Balbalları”, *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and Turkic*, Volume 3/4, Summer 2008, s. 97-119.
- AHİNCANOV, S. M., *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, (Çev. Kürşat Yıldırım), Selenge Yayınları, İstanbul, 2009.
- ÇARİKOV, A. A., “O Lokalnih Osobnostyah Kamennih İzvayaniy Priirtışya”, *Sovetskaya Arheologiya* 2, 1979, s. 179-190.
- DODE, Z. V., *Srednekoviy Kostum*, İzdatelskaya Firma “Vostoçnaya Literatura” Ran, Moskova, 2001.
- ESİN, Emel, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihî ve İslâma Giriş (Türk Kültürü El-Kitabı, II, Cild I/ b'den Ayrı Basım)*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1978.
- FAROQHÎ, Suraiya, *Osmanlı Zanaatkârları*, (Çev. Zülâl Kılıç), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011.
- FEDEROV-DAVIDOV, G. A., *Koçevniki Vostoçnoy Evropı X-XIV vekah*, İzdatelstvo Moskovskogo Universiteta, Moskova, 1966.
- FİNDLEY, Carter V., *Dünya Tarihinde Türkler*, (Çev. Ayşen Anadol), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2008.
- GENÇ, Reşat, *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1997.
- GRÖNBECH, K., *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, (Çev. Kemal Aytaç), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992.
- GURKİN, S.V., “Polovetskie Svyatılışa s Derevyannimi İzvayaniyami Na Hijnem

- Donu". *Sovyetskaya Arheologiya* 4, 1987, s. 100-109.
- İNAN, Abdülkadir, "Türklerde Demircilik Sanatı", *Makaleler ve İncelemeler II*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, Ötügen Yayınları (31. Basım), İstanbul 2010.
- Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I- III*, (Terc. Atalay, Besim), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.
- KURAT, Akdes Nimet, IV-XIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1972.
- NİKOLSKAYA, T. N., "Kurganı Verhney Volgi X-XIII vv.", *Kratkie Soobşeniya İnstituta İstorii Materialnoy Kulturu XXIII*, 1948, s. 102-104.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş III*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları (2. Bakı), Ankara, 1985a.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş V*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985b
- PLETNEVA, S. A., *Polovetskie Kamenni İzvayaniya*, SAİ, E 4-2, Moskova, 1974.
- PLETNEVA, S. A., *Polovitsı*, İzdatelstvo Lomonosov, Moskova, 2010.
- POTEMKİNA , T. M., "İerarhiya Polovetskoy Znati (Po Pogrebeniyam so Statusnımı Predmetami)", *Stepi Evropı v Epohu Srednevekova* 10, Donetsk-Donnu, 2012, s. 7-36.
- SAFRAN, Mustafa, *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lûgâtlara Göre Kuman/Kıpçaklar'da Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara,1993.
- SIMONOVİÇ, E. A., "Pogrobeniya X-XII vv. Kamenskogo Mogilnika", *Kratkie Soobşeniya İnstituta İstorii Materialnoy Kulturu* 65, 1956, s. 99- 106.
- ŞEŞEN, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2001.
- YÜCEL, Mualla Uydu, "Kuman-Kıpçaklarda Toplum ve Kültür Hayatı", *Türkler*, C. III, Ankara, 2002, s.191-195.

